

Жан-Марі ВАЛАНТЕН

ПОЛЬ ВАЛЕРІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКА ТРАДИЦІЯ «КОМЕРЦІЇ ДУХУ»

У збірці «Погляди на сучасний світ» (*Regards sur le monde actuel*)¹, перші нариси якої з'явилися у 1931 році, уточнене видання опубліковане у 1938, а остаточна версія - у 1945, Валері пропонує ніби інтелектуальний рентгенівський знімок тієї доби, що розгортається на просторі Заходу, в першу чергу в Європі. Добре відомо, що ця робота не є цілісним твором; ті самі ідеї, інколи навіть в ідентичному семантичному та стилістичному виглядах, повторюються в ньому; не простежується ніякого чіткого плану. Композиція будується за випадковим, часом обумовленим обставинами, принципом. Форма, у свою чергу, також змінюється: передмови, лекції, роздуми, рефлексії у формі афоризмів йдуть одні за одними, і жодне не переважає. Валері постає тут тим, ким він був насправді, - письменником, мислителем своєї епохи, який найбільше ненавидить систему, тобто, дух системи так само, як і природну властивість будь-якої системи автономізуватися, щоб протиставити або нав'язати себе світові.

До речі, він сам визнав і висловив це у «Передмові» (*L'Avant-propos*), яку написав у 1931 році і яка постійно з'являлася в різних виданнях, зокрема і в тому, яке вийшло відразу після Другої світової війни. Прагнучи бути прозорливим викорінювачем ілюзій (особливо «ліричних ілюзій»), Валері каже, що хотів би звернутися «до тих, хто зовсім не має систем і не перебуває у партіях». Коли ж Валері стверджує: те, що він пропонує читачеві, є «есе» політичного характеру, то не суперечить самому собі. Роздуми Валері-людини мають за предмет світ та його розвиток, порядок речей. Спостерігач тут ніколи не обмежується простою констатацією. Його позиція «аматора» - він не є спеціалістом у жодній сфері й наполягає на цьому - якнайкраще схиляє до дослідження та оцінки. Аналітик лише видається безстороннім. Те, що він бачить у світі, змушує його робити висновки, повні розчарування. Він сам неодноразово

нагадував про це й ще раз звертається тут до своєї улюбленої теми: в центрі якої його ідея «дряхлості цивілізацій». Досвід, який ним керує, є, як це часто буває із прозорливими екзегетами своєї епохи, досвідом песимізму, що народжується з переживання значних історичних подій - у його випадку. Першої світової війни, яка підтвердила те, чого автора вже навчила історія попередніх часів. Конфлікт 1914-1918 років, якщо його розуміти як громадянську війну між найбагатшими у культурному плані націями, ставить історію в центр роздумів, позначених печаттю занепаду, як у Шпенглера, чия головна книга «Занепад Європи» (*Untergang des Abendlandes*) також датована 1931 роком. Але цей занепад, який означає втрату могутності, водночас є плодом передачі знань та досвіду. Таким чином, Валері заздалегідь передчував виникнення триполюсного світу. Європі, зруйнованій непорозуміннями між націями та їхнім суперництвом у завоюванні нових територій, протистоять народжена нею Америка та Японія, яку Валері визначає як «азійську націю, що реформована та обладнана на європейський зразок». У цьому зв'язку, вважає Валері, не можна не поставити під сумнів горде поняття - «прогрес». Його теза про Європу, якнайкраще ілюструє ідею, згідно з якою відгуком на експансивний динамізм завжди є зворотний рух відпливу. Спрямований на себе, тобто до своєї відправної точки, розгін, що був народжений раціональним і технічним сьогоденням, не просто розбивається зустрічною хвилею. Він, урешті-решт, втрачає свою сутність. Це, до речі, одне з найбільших переконань Валері: серед усього того, що є матеріальним та може бути виміряне, нема нічого, що не приховувало б певної частки духовності. У цьому відношенні його погляди, навіть якщо він робить висновок про поразку західної культури, лишаються гуманістичними: і техніка, породжена людиною, теж не є чимось зовнішнім щодо неї.

До цього варто додати кілька зауваг, що логічно доповнюють матеріальну реальність думки, здатної впливати на світ, у якому живе індивід, наділений розумом. Феномен свідомості є основним та, можна сказати, класичним вираженням цього. Але є й інше. Цей світ, через потрясіння, спричинені розумом, - є рушієм науки й техніки, був змушений навчитися відчувати межі свого застосування. Згадаймо, що однією з найвідоміших тез, запропонованих Валері, є така: «починається час закінченого світу». Те, що вона несе у собі розчарування - очевидно. Та, водночас, вона тісно пов'язана з ідеєю прогресу, якому, навпаки, властиво надавати

пріоритет постійному розвитку, без зупинок ані поворотів назад, отже, доходимо висновку: механізм прогресу руйнівний, але, врешті-решт, він сам себе гальмує.

Тут постає й справді гостре питання історії. Валері, певним чином наслідуючи німців, повторює деякі аспекти дебатів щодо історизму. Відомо, що це поняття, центральне для Ніцше, Буркхардта, Ранке та інших, має, незважаючи на його неточність, велике позитивне значення для з'ясування співвідношення історичної науки та фактичної реальності, як ми її розуміємо. Відомо, що Валері ставився критично щодо тих, хто вважав, що з історії можна добути знання про теперішнє та майбутнє. Його критика базувалася на різних підвалинах. Він засуджує, наприклад, претензію історії на науковість, адже вона не твориться згідно із законами, що керують природними явищами, і зберігає від певної епохи тільки окремі моменти, цілком залежні від випадкових свідчень. З ідеї можливості здобуття знань через пізнання минулого випливає, що подібності, переважно зовнішні, нібито є основою ідентичності. А Валері вважає, що подібність - або те, що він називає «подібною фігурою» - ніколи не відображає суті речей. Інакше кажучи, історична думка, яка претендує на те, щоб бути філософією, у гегелівських термінах - реалізацією Абсолюту, є для Валері суто розумовою конструкцією. До неї можна застосувати третє формулювання, яке я хотів би нагадати, саме з нього починається есе, що так і називається «Про історію» (*De l'histoire*, у ньому остання постає «найнебезпечнішим продуктом, виробленим інтелектуальною хімією»). Ні у Плутарха, який говорив про «*historia magistra vitae*», ні в уявленнях про те, що історія має певну важливу мету, ані у телеології: ніде не знаходимо ідеї минулого, яка стала б нам у пригоді.

Навряд чи треба нагадувати, що Валері-людина, який вигидав Пана Теста, так чи інакше захоплювався «філософією життя»,

Lebensphilosophie, цими поглядами, які, як ви могли помітити, перевертають процитовані вище слова Плутарха, щоб віддати життю першість перед історією: «*vita magistra historiae*»². Повторимо - Валері повністю стоїть на боці філософії Розуму (якщо строго дотримуватися протиставлення, закладеного на той момент у назві твору Людвіга Клагеса «Розум як супротивник Душі» (*Der Geist als*

Widersacher des Seie) (1929-1932), яка, проте, була по своїй суті пост-ніцшеанською). Однією з причин появи концепції, яку Валері протиставляє німецькій філософії, що перебуває під впливом Гегеля та Ніцше, є його оновлене сприйняття сучасності.

Адже ми пам'ятаємо, що світ, за яким він спостерігає, є «сучасним світом». Тезі про повторення подібного, як і тезі про можливість формування сенсу через динамічне усвідомлення заперечення, Валері протиставляє ідею винятковості сучасного. Саме цю ідею, у якій можна побачити зародок позитивізму, я хотів би висвітлити у цій статті, щоб повернути їй належне місце в західній традиції, де внесок німецької філософії є досить відчутним і представлений низкою її послідовників, яким їхня сучасність - 30-і роки ХХ століття - продукувала прямо протилежну картину.

Та повернімося до періоду, сучасного для поета-спостерігача. Він вважає його відмінним від усіх попередніх через «зміну масштабу», яку він бачить у виробництві, у способах обміну, у загальному характері речей, і яка зумовлена, власне, скінченністю: «Сукупність причин, що керують долею кожного з нас [...] змушує реагувати на кожен її порух». Іншою визначною рисою - у цьому відношенні Едгар Морен, здається, багато в чому зобов'язаний Валері - є констатація *складності*, яка робить ілюзорними та згубними так звані прості рішення. До цього додається - третя риса, варта бути згаданою - те, що Томас Кун потім назвав «змінною парадигми». Якщо, наприклад, політика має трансформуватися, то це через те, що велика сукупність показників, «величини, площі, наявні маси, їхні зв'язки [...], швидкість появи наслідків», призведе до поступового впровадження «політики, яка суттєво відрізнятиметься від існуючої». Такий тип «поля» (*episteme* Фуко), нескінченно широкого в середині скінченного світу, покладає межі для роздумів про нації.

Валері не торкався питання про «форми правління» за принципами Арістотеля чи Монтеск'є, які він міг би знати та, безумовно, знав. Увагу Валері привернуло, тоді ще справді сучасне, виникнення диктатур, зокрема диктатури Салазара у Португалії. Очевидно, що Валері дотримується досить класичної ідеї, за якою поява диктатора відповідає неспроможності мас знайти своє місце у грі інтересів, з якої вони себе вважають виключеними. З їхньої точки зору така ситуація є виразом і, водночас, джерелом безладдя, що «керує» колективним життям. Проте Валері також відзначає той факт, що запровадження диктатури виникає через складність реальності, так само як і потреба «самозбереження» та «розвину», є формами негайної та примітивної відповіді на тиск, що його завдає світ, який вже неможливо приборкати за допомогою старих категорій.

Для нас сьогодні цікавим є те, що тексти, які таким чином описують реальність, водночас упроваджують певні модифікації, і майже всі вони стосуються ідеї «зв'язку» (*relation*) та використовують одну центральну риторичну фігуру: метафору. Саме це сполучення дозволяє нам повернутися назад у часі, щоб познайомитися з її (цієї ідеї «зв'язку») чудовими зразками, перш ніж перейти до великого есе про «Свободу Духу» (*La liberte de l'esprit*).

«Передмова» (*L'Avant-propos*) до книги «Погляди на сучасний світ» (*Regards sur le monde actuel*) висуває на перший план твердження, за яким світ, навіть «обмежений», в жодному разі не є лінійним та однорідним. Навіть у своїй глибині він складається зі «зв'язків, що єднують його частини». Тут очевидно, що Валері схиляється до віри в «ізолюваність» феноменів та фактів. Якщо прийняття поняття складності означає визнання іншого та інших, тоді сучасність для особи, яка мислить, може бути тільки стосунковою (*relationnelle*). Новий вік - новий саме тому, що відмінний - характеризується Валері як «період зв'язків» ("*période de relation*"). Еквівалентом цього формулювання є поняття «взаємозв'язку частин земної кулі». У цьому сенсі згаданий «скінченний світ» є таким тільки через те, що він раптом усвідомлює себе як Усе, яке живе, завдяки взаємозв'язку своїх складових: «Частини скінченного та відомого світу неминуче дедалі більше зв'язуються одна з одною». Натомість сучасна епоха породила тільки кількісні зміни, конфліктну та жорстку самозамкненість, переконання у втраті змісту, сповзання до відокремлення та ідолопоклонства (у політиці це клас, раса, нація як агресивна обмежена група) - усе це тенденції, які або сприяють уніфікації без жодних протестів чи бунту, або призводять до заперечення різноманітності, прагнучи знищити її, та породжують хибно заспокоїливі герметичні суспільні блоки.

Мотив грошей не відразу з'являється в есе Валері. «Передмова» (*L'Avant-propos*) пропонує тільки одну його версію - цілковито знецінюючу. Типовою постаттю сучасного життя, європейського та американського, позначеного «квапливістю», «зловживанням механічною могутністю, марною діяльністю» («Вступ до діалогу про мистецтво» (*Introduction a un dialogue sur l'art*), 1938), є індивід, якого Валері називає «біржевим гравцем», що реагує на «нервові порухи біржі», гравцем байдужим та безсоромним, котрий прагне лише прибутків, не дбаючи ні про що інше.

Важливо, однак, усвідомити, чим уже кілька століть є, власне, гроші, цей засіб приведення в дію тих відносин, про які вже

говорилося. У своїй «Філософії грошей» (*Die Philosophie des Geldes*), яка побачила світ у 1901 році, Георг Зіммель здійснив вичерпний аналіз людських стосунків, що базуються на грошах як метафорі та цінності, де, принаймні у цьому аспекті, він спирався на Ніцше. Об'єднання термінів «філософія» та «гроші» справді виявляє, за Зіммелем, динамізм цього нового семантичного союзу, який виводить рефлексію за межі лише економічної науки: «Wenn es eine Philosophie des Geldes geben soll, so kann sie nur diesseits und jenseits der ökonomischen Wissenschaft liegen» [«Якщо має існувати філософія грошей, вона можлива тільки поза економічною наукою»]. Тобто, необхідно відокремити її від цієї сфери, аби надати їй універсального значення. Підстави цієї принципової вимоги слід шукати у тих специфічних рисах, які Зіммель вбачає у грошах. Вони є для нього найабстрактнішою цінністю, яку тільки можна уявити. Вона, водночас, рухлива й плинна, і бере конкретну участь в обігу. Зіммель вбачає у грошах феномен, що містить у собі *poïmen*, здатний пристосовуватися до неминучих змін речей.

Такий підхід до соціальної сфери через засоби обміну походить від широко представленої в західній історії традиції, до якої німецька філософська думка космополітичного напрямку зробила вирішальний внесок. Цю категорію було підведено під поняття «комерція» (воно зустрічається вже у Монтеня), а ще точніше, під поняття «комерція духу», яке знаходимо, майже дослівно в роботі Лабрюйєра «Характери» (*Caractures*). У розділі «Про суспільство та мовлення» (*De la société et de la conversation*) Лабрюйєр пише, що розмови між цивілізованими особами (які живуть у певному світі, знають цей світ) залежать від культури спілкування. Ця остання, на зразок грошового обігу, вимагає спільного простору, який не приймає не тільки мовчання, завжди некоректного, а й того, що Лабрюйєр називає «незвичністю» обговорюваних тем, вживаних слів, обраного стилю. «Дух розмови», за визначенням, є альтруїстичним. Грошова метафора застосовується тут, щоб на основі цілковито антропологічного критерію охарактеризувати людські стосунки – §37: «Нетерпимість до усіх поганих характерів, якими повен світ, не є сама по собі гарним характером; у комерції необхідні як золоті монети, так і дрібні». Отож, гроші і в цьому випадку є невіддільними від змінних величин, що визначають різні ступені цінностей, що не є суто матеріальними. Кульмінацією подібної низки ідей Лабрюйєра є розміщення в одному ряду категорій – «розмови» та «комерції духу».

Але якщо французька традиція добре відома з часів літераторів-гуманістів XVI та, особливо, XVII століть, очевидні паралелі з нею виявляє історія новітньої німецької літератури, тобто з XVIII століття. «Комерції духу» відповідає чи то гетевське поняття *Bezüge* («відносини, стосунки»), а чи запропоноване мною, більш концептуалізуюче *geistiger Handelsverkehr* («інтелектуальна комерція»). Так, саме Гете – його зацікавленість, яку він виявляв до цього інтелектуального положення, вписується до течії, яка виникла в надрах німецького Просвітництва, *Aufklärung*. Під впливом Лессінга ця течія стала толерантнішою, відкритішою та гуманістичнішою. Нагадаємо, що саме він запровадив формулювання – «загально-людський» – (*allgemein menschlich*), застосовуючи його до персонажів Дідро у 1760 році, які, на його думку, не були ані німцями, ані французами. Гердер продовжив ці зусилля, розшукуючи в народів, до того часу невідомих історикам, прояви цієї універсальності. Обидва, і Лессінг, і Гердер, лишаючись палкими патріотами, пропагували ідею інтелектуального обміну як засобу творення національної ідентичності та застосовували цю ідею на практиці.

Ми нагадали про все це не для того, аби продемонструвати свою ерудицію – нашою метою було, скоріше, спробувати пояснити, що є суттю гетевського внеску – не будемо при цьому забувати, що Валері майже, або й зовсім, не знав німецької мови, читав Гете у перекладах. Його «Фауст» є спробою дати сучасне прочитання Гете. Він часто перечитував «Розмови з Еккерманом». За прикладом Гете Валері вирішив звернутися до Сходу, зокрема до Китаю. Як Гете, до речі, він був зачарований цими антиподами духу, хоча й не виступав за справжню «розевропсізацію», яку Гете проповідував, принаймні, у теорії. Проте, есе «Схід та Захід» (*Orient et Occident*) пропонує одну ідею, цього разу оптимістичної природи: експансія Європи, така, як її змальовано на початку цієї статті, з її спадщиною руйнувань, із часом поступається переконанню зовсім іншого порядку – такому, згідно з яким переміщення людей і майна зближує та, зближуючи, створює нові форми співробітництва й солідарності. Прочитую один важливий уривок:

«Населення земної кулі в усьому наближається до стану настільки тісної взаємної залежності, настільки збільшується швидкість комунікацій, що, за деякий час, люди не зможуть більше не знати одне одного до такої міри, щоб їхні відносини зводилися до простих маневрів на свою користь. Знайдеться місце для інших речей, окрім експлуатації, проникнення, примусу та конкуренції».

Валері продовжує переоцінку, вітаючи винаходи, якими людство «зобов'язане Піднебесній Імперії», ті самі винаходи, які, на його думку, (нехай це звучить досить банально, та важливе саме формулювання), "на щастя, припали до смаку всесвітній цивілізації».

Мені здається очевидним, що цей вислів, хоча б унаслідок його позитивності, принаймні відносної, яка простежується в ньому, відсилає нас до космополітизму XVIII століття. Уже німецька історіографія 1760-1780 років відмовилася від теорії послідовної зміни імперій та виробила поняття «всесвітньої історії» *Weltgeschichte*). Гете був, безумовно, першим, хто заговорив про «всесвітню літературу» (*Weltliteratur*). Звісна річ, він розумів під цим найрізноманітніший поетичний доробок найрізноманітніших народів: скандинавів, американських індіанців, слов'ян (а з них найбільше - сербів), греків, персів, письменників Індії та Китаю. Інакше кажучи, література була для Гете засобом, який дозволяв йому включити до канону твори народів, забутих історичною наукою, або тих, які народжувалися чи відроджувалися (наприклад, греки) за часів його життя.

Таким чином, за Гете, література вперше бере на себе функцію, яка далеко виходить, власне, за межі її призначення. Ідеться про об'єднавчий рух, який має відношення до цивілізації у всьому тому, що пов'язане з обміном та спілкуванням. Гете, як поет і мислитель (так само як і Валері), робить діалог центральною віссю свого самовизначення. Однак, те, що є безсумнівним у трансісторичному плані, остаточно підтвердилося в епоху нової історії, починаючи з повернення до миру внаслідок Віденського конгресу. Гете бачив у зростанні швидкості засобів пересування, у різноманітності видів інформації, у проектах каналів (Панама, Суец Рейн-Майна-Дунай), про які тоді почали говорити, стрімкий початок ери загальної мобільності, що характеризується «вільною та загальною взаємодією усіх тих, хто живе в один і той самий момент». Ми знаємо, що у мисленні біологічного та генетичного типів, побудованих за моделлю природи з її «повільними переходами», ці «взаємодії» постають найдосконалішою формою життя в повному розквіті. Розмова постійно відіграє в них роль парадигми культурної людини. Проте стосунки між партнерами обміну індукують таке філософське бачення, яке організує соціальну сферу за принципом пошуку взаємного збагачення. Ціле існує тільки залежно від його частин, так само, як і частини залежать від Цілого - воно ані підпорядковує їх собі, ані поглинає. Воно залежить від стосунків, що встановилися

між цими частинами. З усіх образів найнеприйнятнішим для Гете є образ всеосяжної Тотальності, яка є, по суті, стихійною формою відповіді на потяг до диктатури, у чому Валері вбачав принаду для сучасної політики. Метою обміну для Гете, насправді, не є ні злиття, ані змішування. Обмін не приведе до зникнення націй та грошей. Давідові д'Анжеру, який ліпив його бюст, вісімдесятирічний поет сказав, що не може стояти питання про знищення націй, а тільки про «розчинення» жорстких національних кордонів, про «денаціоналізацію» мистецтва та науки. Бути собою - не означає зрікатися себе, а самостверджуватися, перетворюючи іншого на частину самого себе.

Іншим авторитетом для Валері постає Фрідріх Ніцше, чий успіх у Франції починається з 1890-х років. Валері дуже рано прочитав його твори у перекладі Анрі Альбера. У 1927 році Валері опублікував чотири своїх листи 1901-1907 рр.⁴ У цих листах він виявляє неабияку зацікавленість Ніцше, як критиком культури та викривачем націоналістичних обмежень. У передмові до цього видання Валері, передаючи свої враження від перечитування цих текстів, зазначає, що він «пригадує свої тогочасні ідеї», що «Ніцше пробуджував у нього войовничий дух». Трохи далі він уточнює, що Ніцше «подобався йому своїм інтелектуальним запамороченням від "надлишку" свідомості та передчуттям зв'язків, наближенням до межі, присутністю вищої волі, яка втручається, аби створити собі ж перешкоди та вимоги, без яких думка може тільки втікати від себе самої». Якщо він і критикує ідею «вічного повернення» та вважає слабким звинувачення християнства, йому здається істотним той аналіз «германської» кризи, що представлений у «Несвоечасних міркуваннях». Із упевненістю можна сказати, що він дуже уважно прочитав афоризм 475 із книги «Людське, надто людське», який називається «Європейська людина та руйнування націй» (*Der europäische Mensch und die Vernichtung der Nationen*). У ньому Ніцше проповідує скасування усього того, що перешкоджає встановленню універсальності. Але також він виступає на користь інтеграції єврейської спадщини. Він відносить її до «інтелектуального капіталу», що був накопичений протягом історії, повної переслідувань і страждань. Переосмислення європейської культури в контексті грецької, єврейської, гуманістичної та філософської (Просвітництва) спадщини, без християнства, подається як ідеальна форма цієї нової універсальної культури, яка саме й спрямована проти християнства, яке деградувало у псевдоуніверсалізм. Як Гете, яким він захоплюється, Валері бачить у цьому динамічному синтезі Духу, у його

найкращих проявах, основу ідеалу «доброго європейця». Однак треба відзначити, що Ніцше зовсім мало вживає поняття, які нас цікавлять, а саме: «комерція» та «гроші», навіть якщо він захищає поняття «духовний капітал», яке матиме багате майбутнє.

Саме тут необхідно знову звернутися до Валері та його тексту «Свобода Духу» (*La liberte de l'esprit*), яким я хотів би закінчити цю статтю. У цьому тексті Валері спирається на ніцшеанське поняття «переоцінки цінностей» (*Umwertung aller Werte*) - він називає його «блискучим висловом»⁵. Роблячи це, він, за жорстоких обставин, що призвели до Другої світової війни, повертається до метафоричної ідеї подолання нігілізму та до гетевської традиції, а саме - вдається до систематизації, яка базується на параметрах природничих наук, що застосовуються до істоти, наділеної свідомістю, істоти «внутрішньої» та «зовнішньої», думка якої тісно пов'язана із соціальною сферою. Насправді, Валері наполягає на наступному: існування та гідність цієї людини насамперед залежать від її здатності налагоджувати живі зв'язки з іншими людьми та здатності до трансформації. Поле, на якому реалізуються ці чесноти, є достатньо широким, і може вмістити промисловість, комерцію й художню творчість, зокрема й літературу.

Саме на перетині цих трьох сфер Валері розташовує поняття «цінностей», яке для нього є центральним. Він має на увазі буквально наступне: «У двох функціях, про які я говорю, корисного та зайвого, необхідного та довільного, використовується один і той же апарат відношень». Валері уникає вживання слова «метафора», можливо, через наукову розбірливість, можливо, також тому, що його спосіб мислення краще пристосований до «паралелізму», до якого він удається, аніж до «переносу», який містить сама етимологія слова метафора. Він використовує дуже наочний ефект, який уможливорює існування двох функцій людини і виявляється у зіставленні «маршу» й «танцю», у ширшому розумінні - «справ духовних» і «справ практичного порядку», які одночасно вимагають уваги з боку людини.

Проте Валері не залишає поля метафори, навіть якщо властивий йому спосіб інтелектуальної організації спонукає його до раціоналізації її змісту через порівняння. Наприклад, він стверджує, що «існує цінність, яка називається *дух*, як існують цінності: *бензин*, *хліб* або *золото*». Глибинний зміст цього полягає в тому, що в центрі дискусії перебувають поняття «оцінки» та «визначення важливості». Це й є питанням значення: все оцінюється, тому що має бути оціненим.

Ціну мистецтва й літератури визначає певний «рівень» (аматор мистецтва скаже ще - «попит» або «оцінка»), де виникає ідеальне співвідношення форми та змісту, двох старих категорій, немовби «оновлених» безпосередньою рефлексією...

Чи справді жива історія культури формується на основі процесів, що орієнтуються у своєму визначенні та у своєму конкретному сприйнятті на ритм біржових коливань? Поезія та «комерція духу» (*commerce entre les esprits*), обмін ідеями справді зазнають «підйомів» і «спадів», які Валері перетворює на достовірні індикатори цінності, властивої певній формі цивілізації. «Біржовий гравець», про якого згадувалося у попередніх творах, поступився місцем оцінювачу, головною характерною рисою якого є відмова підносити в абсолют відносини з позиції сили.

Тож цілком очевидно, що Валері ставить перед собою подвійну мету. З одного боку, - прагне підвищити ціну здобутків людського розуму. Із другого - робить це ще наполегливіше через те, що тогочасна епоха (треба нагадати, що ми перебуваємо у 1939 році), здається, веде до остаточного зникнення цих цінностей. Стурбованість, яку відчував Гете перед лицем прискорення обмінів та кількісної втрати цінностей, була тільки зворотним боком довіри. Усе спиралося на рівновагу, яка могла порушитися, але Гете, поет і вчений, був переконаний, що вона здатна витримати бурхливий штурм техніки. У Німці криза вже наважується визнати себе кризою, вона виникає у глибині культур та політичних структур Німеччини, яка виявляється дестабілізованою занадто раптовим приростанням могутності. На зміну ризику посередності, проти якого застерігав аристократизм Гете, виникло щось на зразок раку (антисемітизм, поєднаний з брутальним німецьким націоналізмом), що пожирав ізсередини цінності, які могли існувати тільки завдяки обміну та в його процесі. Разом із Валері, під загрозою загибелі раптово опинилося саме антропологічне джерело цивілізації, дух. «Нещасна цінність *дух*», зазначає він, «постійно падає в ціні».

Формулювання, безперечно, виходить за рамки метафори чи констатування: воно висловлює чітку позицію. «Дух» тут є еквівалентом «Логосу» - того, про який ідеться у святого Іоана, який вважав його «початком» усіх речей, а у греків "початком" раціонального мислення. Тож, здається, безкомпромісний аналітик, який у 1919 році вважав цивілізації смертними сукупностями цінностей та форм, через двадцять років, у момент найбільшої небезпеки, намагається знайти у своїх спостереженнях за історією.

що немовби зовсім вийшла з-під контролю, підстави не впадати у відчай перед лицем потворного поєднання техніки та варварства - тоталітарних режимів, які несуть у собі ненависть і смерть. Метафора «комерції» підштовхує його переглянути свій славно-звісний діагноз та побачити у цивілізації, тій єдиній, яка заслуговує на цю назву, певний «капітал», який ми можемо втратити, але можемо і зберегти. Динамізм, властивий цьому новому баченню, полишає фактичний порядок на користь порядку позитивного необмеженого сприйняття західної цивілізації, попри німецьку похідну та ризик повернення до «європейської громадянської війни». Цей динамізм знову вдало вписується у метафору капіталу, який, як тільки він укладений, стає джерелом нових відносин. Це ідея «зростання» - «зростання, яке може тривати століттями, як зростання деяких капіталів, і яке вбирає в себе усі відсотки». Тривалість поновлено, а «ентропічна» схема втрати та вибуху - не єдиноможлива. У Європі в момент розбрату, що виник через прагнення одного народу до гегемонії й тиранії однієї частини над іншими, що підлягали повному винищенню, комерція духу та культур є для Валері єдиною протиотрутою від руйнівного безладдя, яке виникло внаслідок економічної, расової та культурної автаркії.

Лихоліття надало цій концепції, до якої Валері пристав, можливо, лише частково, більше сили, ніж вона її мала в реальності. Його природжений песимізм, певно, не змінився настільки, щоб зникнути. Принаймні, з кінця 30-х років він був безперечно активним песимістом.

ДОДАТОК

ВСТУПНЕ ЗАУВАЖЕННЯ ТА ЧОТИРИ ЛИСТИ ВАЛЕРІ ДО АНРІ АЛЬБЕРА

Я гадаю, що небагато знайдеться людей, яким доводилося б знаходити у різних виданнях і перечитувати листи, які вони написали комусь одному, не думаючи про майбутнє, не уявляючи собі, що одного дня вони стануть предметом зацікавленості та матимуть комерційну вартість, що вони циркулюватимуть під захистом законів, про які відомо, до якої міри їм огидно захищати те, що зовсім не є матеріальним, та як важко, з яким жалем вони погоджуються взяти до уваги інтереси серця або розуму. Щодня я бачу, як мої колишні

дуже давні друзі продають те, що я написав їм з довірою, а деякі навіть не приховують записки та послання, що торкаються їхнього особистого життя та інтимних подробиць. Ці папери, написані моєю рукою, розголошуються, ходять по домівках, з'являються у вітринах, друкуються в каталогах - і все це через закони, тобто через законотворців, які не змогли виключити листи зі сфери торгівлі, як вони колись поклали край торгівлі людьми.

Я говорив тут про це зловживання (в якому винні загальна низькість духу наших законів, а з іншого боку, дорожнеча життя та зменшення опору, яке вона викликає) лише для того, щоб прилюдно віддати належне делікатності, з якою до мене звернулася редакція «Двотижневих зошитів» (*Cahiers de la Quinzaine*) по дозвіл на друк чотирьох моїх листів, які я колись написав Анрі Альберу з приводу його перекладів творів Ніцше. Користуюсь нагодою, хочу відзначити гідну похвали, надзвичайну роботу Альбера, який присвятив стільки років свого життя знайомству французької публіки з ідеями поета філософії, творця Заратустри.

Щодо моїх листів, у них немає нічого особливого: слова подяки, кілька рядків написаних нашвидкуруч, в яких вкраплені мої читацькі враження. Я погано пам'ятаю свої тогочасні думки щодо ідей Ніцше, але перечитуючи ці папірці так, начебто вони написані кимось іншим, я інколи дещо пригадую. Ніцше пробуджував у мені войовничий дух та п'янке задоволення від швидких, дотепних відповідей, якими я завжди трохи зловживав. Він подобався мені також своїм інтелектуальним запамороченням від "надлишку" свідомості, своїм передчуттям зв'язків, наближенням до межі, присутністю вищої волі, що втручається, аби створити собі ж перешкоди та вимоги, без яких думка може тільки втікати від себе самої. Я помітив у Ніцше дивовижне поєднання ліричного та аналітичного, якому ніхто до нього не надавав такого довершеного вигляду. Нарешті, у грі цієї ідеології, що жила музикою, я дуже цінив об'єднання та надзвичайно вдале використання наукових понять і даних; Ніцше був ніби озброєний водночас філологією та фізіологією, чудово пристосованими та близькими до його способу мислення.

Але мене шокувало інше. Він ображав моє почуття точності. Я не розумів, що цей могутній та широкий розум так і не зміг покінчити з тим, що не піддається перевірці...

Також бачу у цих листах деякі думки щодо політики. Я маю на увазі німецьке питання.

ПОЛЬ ВАЛЕРІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКА ТРАДИЦІЯ «КОМЕРЦІЇ ДУХУ»

Можна тільки здогадуватись, що автор «Несвоечасних міркувань» подумав би сьогодні.

А я перечитую свою записку Анрі Альберу, датовану жовтнем 1907 року, і не бачу нічого, що хотілося б змінити. Проте дещо відбулося з того часу.

Поль Валері (1927)

* * *

Пану Анрі Альберу
Видавництво *Mercure de France*
Париж, вул. Ешодє, 15
Неділя⁶

Мій дорогий Альбере!

З усіма поганими почуттями, необхідними для читання Ніцше, я «проковтнув» шматочок «Ранкової Зорі», час від часу з вдячністю згадуючи перекладача.

Удобу, коли найкращим з усього, що друкується, є переклад, Ви знайшли собі гідне місце. Повірте, я захоплений тим, як Ви прагнете виконати до кінця це довгострокове завдання та невпинно б'єтеся з цілою низкою книжок, де рясніє геній, найважчий та найпроникливіший.

Чи заходите Ви інколи у «Меркюр» [видавництво]?

Я від нього дуже далекий – у різних сенсах, – навіть коли я долаю відстань, я знаходжу там відсутність друзів та марні розмови, які змушують мене шкодувати про здійснений шлях.

Тож не знаю, де міг би потиснути Вам руку, як не на цьому невеличкому клаптику паперу.

Ваш

П. Валері

P.S. А як Боньєр? Чи продовжуєте Ви відвідувати його «понеділки»?

* * *

Пану Анрі Альберу
Видавництво *Mercure de France*
Париж, вул. Ешодє, 15⁷

Мій дорогий Альбере!

Який мандрівник, та яка Тінь його переслідує! Цей Ніцше просто скандал – надзвичайна демонстрація надзвичайних людських сил.

Та скільки слабких людей почнуть вважати себе сильними тільки через те, що вони це прочитали!

Проте, якщо кожен зазирне в середину себе та доторкнеться до своєї внутрішньої безмежності, Ніцше буде виправданий. Він домінує, нехай лише серед нас...

Вам належить надзвичайна витівка привести у сьогоднішню Францію того, хто жадібно цікавився Францією, якої вже немає.

Читач може почервоніти від деяких похвал, на які він більше не заслуговує.

Принаймні, мені приємно було бачити статті, в яких відзначалося, що французька традиція довершеності, триває з покоління у покоління, і чудовим втіленням її є Ваша велетенська робота, адже переклад справді блискучий. Я повторюю Вам ці істини, додаючи до них свою давню подяку та дружні почуття.

П. Валері

* * *

Пану Анрі Альберу
Париж, вул. Мазаріні, 11⁸

Вул. Вільжюст, 10 – вівторок⁹

Мій дорогий Альбере!

Я прочитав, як зміг, ці не зовсім завершені, але дуже важливі й гідні глибокого дослідження томи, які Ви мені надіслали.

На жаль, зараз я маю мало спокою та недостатньо вільного часу, щоб зважити та спалити на повільному полум'ї роздумів усі ці незліченні ідеї.

Оскільки я сам поглинутий далеко не абстрактними турботами, мені не до вподоби ідея Вічного Повернення, так само як і відверте порушення Автором тієї «чистоти», яку він цілком справедливо прославляє. Наприклад, його критичні зауваження щодо християнства є тінями, які малюють ескіз християнина. Реальність – це різноманітність мільярдів християн, у якій легко знайти усі можливі типи і, навіть, доктрини, – адже Наполеон вивчав катехізис так само, як і Людовік XVI.

Тож критика тепер існує тільки на папері, досі!

Те саме стосується Моралі. Існує щонайменше три речі: мораль - письмово зафіксовані правила, мораль - дивні міркування, які неможливо записати (вони «варяться» у свідомості), та, нарешті, те, що ми робимо. Неможливо робити висновки про останню, яка є важливою. Друга є нерозбірливим ієрогліфом. Перша - це фантазія, щось приблизне (як усе те, що виходить з-під пера).

Щодо частини, на яку Ви звернули увагу в нашій розмові, мені здається, що Н. прийшов занадто рано, щоб вдало скористатися енергетичними теоріями. До речі, здається, що він не був знайомий з деякими результатами, які вже були отримані в його час і які могли б бути для нього підтвердженням його поглядів або змусили б його відмовитися від них. Усе може бути. Але, якщо я не помиляюся, одіозний Спенсер створив власне Вічне Повернення за допомогою згадуваних теорій та всупереч теоремі Клаусіуса, яка доводить його неможливість.

Вибайте мені це квапливе судження, до якого я не додаю детального викладення усього того, що мені сподобалося, як це було б треба.

Я далекий від цього - Я !

Вірте, дорогий Альбере, у мою дружбу та прийміть мою подяку.

П. Валері

* * *

Жовтень 1907 р.

Мій дорогий Альбере!¹⁰

Ці міркування мені здаються актуальними для пристрасного читача (яким і потрібно бути), зважаючи на те, що це найбільш германська книга з усього написаного автором, що все германське, що існує тепер та майбутнє цієї центральної хмари Європи є найбільшою загадкою для усіх, й зокрема для самих германців.

А нам, іншим, лишається над нею міркувати, її ясно описувати, як це робить філософ.

Ніщо не є більш особливим у всій історії, ніж це вухо Франції, що прислухається до того боку, з тривогою - у 1905 році, з зацікавленням - сьогодні, намагаючись розібрати щось істинне у суперечливих чутках, істинне - та ганебно нечітке.

Це просто чудово (якщо я не помиляюся): мені здається, що Ніцше знав не більше ніж ми - він відчував сучасність своєї нації, але він нічого нам не говорить про майбутнє.

Врешті-решт, достатньо, можливо, оцінити розташування планет та перегорнути сторінки статистичної збірки...

Щиро Ваш,

П. Валері

ПРИМІТКИ

¹ Використано видання: Paul Valéry. *Oeuvres*, II. Edition établie et annotée par Jean Hytier. – Париж: Gallimard (Bibliothèque de la Pléiade), 1960. – с. 911–1158. Текст *Regards sur le monde actuel* міститься на с.1077–1099.

² Див. *Nietzsche et l'histoire*, тематичний випуск журналу «*Etudes Germaniques*» (Paris : Didier Erudition, 6, rue de la Sorbonne, F-75005 Paris), 55 (2000), 2.

³ Стосовно цього питання див. *Johann Wolfgang Goethe. Zum 250. Geburtstag*, hrsg. v. J.-M. Valentin, позачерговий номер 1999 року журналу *Etudes Germaniques*, зокрема с.111–122, та *Goethe. L'Un, l'Autre et le Tout*, під ред. Ж.-М. Валантена. – Париж: Klincksieck, 2000. – с.19–42.

⁴ *Quatre lettres de Paul Valéry au sujet de Nietzsche*, у збірці *Cahiers de la quinzaine*, другий зошит з 18-ої серії. – с. 9–29. (Листи наведено в додатку).

⁵ У книзі Едуарда Гаєда *Nietzsche et Valéry. Essai sur la comédie de l'esprit*. – Париж: Gallimard, 1962, ця ідея не знайшла розвитку.

⁶ На поштовому штампелі дата 11.11.1901.

⁷ На поштовому штампелі дата 10.12.1902.

⁸ Цього листа було переслано до Нідербронна (Ельзас).

⁹ На поштовому штампелі дата 4.08.1903.

¹⁰ Цей лист без дати та без конверта, датований рукою Анрі Альбера : жовтень 1907 р.